

# اهمیت اقتصادی وبندری دریای خزر

در کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه

## چکیده

پژوهش پیش‌رو با هدف میزان بازتاب اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر در کتب مطالعات اجتماعی متوسطه دوره اول از طریق روش تحلیل محتواهای کمی و کیفی صورت پذیرفته است. در این راستا کتب مطالعات هفتم، هشتم و نهم هم به عنوان گامه آماری و هم نمونه آماری از نقطه نظر شاخص‌های اقتصادی و بنادر طبق چک لیست محقق‌ساخته در چهار مؤلفه «ماهی‌گیری و صیادی، کشتی‌رانی و حمل و نقل، نفت و گاز، گردشگری و توریسم» از نظر متن، تصاویر، نقشه‌ها، جداول و نمودارها، فعالیت‌ها و تمرين‌ها مورد بررسی قرار گرفت. نتایج پژوهش نشان داد کمترین میزان توجه در کتاب مطالعات هشتم و سپس کتاب نهم است و در کتاب مطالعات هفتم بیشترین میزان توجه به صورت متن و تصاویر و نقشه‌ها بازتاب یافته است. بنابراین، در کل می‌توان گفت که اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر در کتب مطالعات متوسطه دوره اول بسیار کم مورد توجه قرار گرفته است.

## کلیدواژه‌ها:

دریای خزر، تحلیل محتوا، کتب مطالعات اجتماعی دوره اول متوسطه، اقتصاد، بندر، ماهی‌گیری، کشتی‌رانی، حمل و نقل



سعده حیدری

فوق لیسانس جامعه‌شناسی و دبیر مطالعات اجتماعی



فریده حیدری

فوق لیسانس تاریخ ایران دوره‌های اسلامی و دبیر مطالعات اجتماعی

## ۱. مقدمه

همچنین کشورهایی مانند کره جنوبی، ژاپن، دانمارک و سوئد که امروزه در حوزه دریا حرفری برای گفتن دارند، حداقل از بیست سال پیش، مطالب دریایی را به طور سیستماتیک در کتب درسی خود وارد کرده‌اند. در ایران نیز به منظور اشاعه فرهنگ دریایی در میان دانش‌آموzan از سال ۱۳۹۳ تفاهم‌نامه‌ای با دفتر برنامه‌ریزی و تأثیف کتب درسی وزارت آموزش و پرورش امضا شده است (ماهnamه دریا، ص ۵۱، شماره ۲۴-مهر ۱۳۹۶).

هر چند امضای چنین تفاهم‌نامه‌ای برای کشور ما با پیش از هزار کیلومتر مرز ساحلی در شمال و جنوب ایران بسیار دیر به نظر می‌رسد، اما باز جای خشنودی دارد که به این مسئله توجه شده است. لذا در این پژوهش میزان بازتاب اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر در کتب درسی مطالعات اجتماعی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

## ۲. روش پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل محتوا از نوع کمی است. گال و همکاران تحلیل محتوا در پژوهش کمی را به عنوان «یک فن پژوهشی برای توصیف عینی، نظامدار و کمی ظاهر محتوا رسانه ارتباطی» تعریف کرده‌اند. براین اساس، آنان معتقد‌نده اکثر تحلیل‌های محتوا در آموزش و پرورش شامل جمع‌آوری داده‌ها درباره جنبه‌های مختلف پیام‌های رمزگردانی شده در محصول ارتباطات است (گال و همکاران، ۱۳۸۳: ۶۱۶). در کتاب تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، روش تحلیل محتوا فنی برای یافتن نتایج پژوهش از طریق تعیین عینی و منظم ویژگی‌های مشخص پیام‌ها تعریف شده است (هولستی، ۱۳۸۰: ۲۸).

در حوزه علوم تربیتی تحلیل محتوا به عنوان «یک روش پژوهش منظم برای توصیف عینی و کمی محتوا کتابها و متون برنامه درسی یا مقایسه پیام‌ها و ساختار محتوا با اهداف برنامه درسی» (یارمحمدیان، ۱۳۷۷: ۱۵۰) تعریف شده است. یکی دیگر از نویسنده‌گان، تحلیل محتوا کتاب‌های درسی را این‌گونه تعریف کرده است: «کاربرد روش‌های کمی و کیفی، عینی و نظامدار برای توصیف رسانه آموزشی و آگاهی از میزان تاثیرگذاری آن در فرایند یاددهی - یادگیری و تأثیرات آشکار و پنهان در فرآگیران و شناخت واقعیت‌های اجتماعی» (نوریان، ۱۳۸۸: ۲۰).

۱-۲- مراحل اجرای پژوهش: تحلیل محتوا به عنوان یک روش تحقیق دارای این مراحل است: ۱. انتخاب جامعه آماری؛ ۲. معیار توصیف؛ ۳. انتخاب یک طبقه‌بندی براساس معیار توصیف؛ ۴. تعیین واحد ثبت؛ ۵. تشخیص عناصر هر طبقه؛ ۶. پردازش اطلاعات و نتیجه‌گیری (نوریان، ۱۳۸۸: ۲۰).

۱. جامعه آماری: کتاب‌های مطالعات اجتماعی متوسطه دوره اول. نمونه آماری کل جامعه آماری است. پژوهش به بررسی و تحلیل هر کتاب، شامل ۲۴ درس و در مجموع، سه کتاب شامل ۷۲ درس در بخش‌های مختلف تاریخ و جغرافیا و اجتماعی می‌پردازد.  
۲. معیار توصیف: انتخاب دقیق معیار توصیف به انتخاب یا تولید یک طبقه‌بندی خوب کمک زیادی می‌کند. در پژوهش، معیارهای اقتصادی و بندری دریای خزر مدنظر است.

«وایت کر و دییر (۲۰۰۰) معتقد‌نده که کتاب درسی به‌ویژه در تعليم و تربیت سنتی از مهم‌ترین عناصر برنامه درسی است و بیشتر وقت مدرسه به تدریس و خواندن کتاب درسی می‌گذرد. علاوه بر آن، کتاب درسی مهم‌ترین ابزار یادگیری است. اهمیت کتاب‌های درسی تنها از جنبه ابزاری برای آموزش مطرح نیست، بلکه کاربرد گسترده‌آن در مدارس، دانش‌آموzan را در معرض عقاید، ایده‌ها و افکار گوناگون قرار می‌دهد (نوریان، ۱۳۸۸: ۱۹).

درس مطالعات اجتماعی با مردم، جهان مجاور و اوضاع زندگی و مناسبات سر و کار دارد.

تأثیر جهان مجاور و شرایط زندگی بر فکر، شناخت خود، کیفیت زندگی و اعتقاد به آینده، جنبه‌های اصلی مطالعات اجتماعی‌اند. جنبه دیگر آن، فعالیت انسان و توسعه فرهنگی در گذشت زمان به عنوان یک موجود سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و نیز به عنوان یک استفاده‌کننده از منابع و یک موجود انسانی در میان سایر موجودات انسانی است. در سال ۱۳۷۵ شورای وقت مطالعات اجتماعی دفتر برنامه‌ریزی و تأثیف کتب درسی ایران تعریف زیر را برای مطالعات اجتماعی ارائه کرد: «دانشی است که از انسان و تعامل او با محیط‌های اجتماعی، فرهنگی و طبیعی و تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن (سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و محیطی) بحث می‌کند» (گواری، ۱۳۸۷: ۲۲).

دریای خزر با موقعیت جغرافیایی خاص، وسعت، وجود منابع قابل توجه نفت و گاز، وجود تالاب‌ها و خلیج‌ها، دلتاها و وجود انواع ماهیان اقتصادی و گونه‌های نادر همچون ماهیان خاویاری و فک خزر، یکی از منحصر به‌فردترین دریاچه‌های بسته جهان به حساب می‌آید. دریای خزر از اهمیت تاریخی، جغرافیایی، آب و هوایی، زیست‌محیطی و به‌ویژه اقتصادی برای کشورهای همسایه خویش برخوردار است و در طول تاریخ در حیات طبیعی مناطق همجوار خود نقشی بسزا و بیشتر اقتصادی داشته است. اولین و مهم‌ترین کارکرد تاریخی آن، منابع آبزی مانند ماهیان، مرغان، پرندگان مهاجر و غذایی دریایی بوده است که مردمان ساحل از آن درآمد کسب می‌کرده‌اند. این منابع یکی از راه‌های فعالیت اقتصادی و کسب غذای اقوام حاشیه خزر بوده است. به عنوان دومین کارکرد تاریخی، این دریا وسیله ارتباط، حمل و نقل و تجارت منطقه بوده و راه‌های دریایی بین بنادر و مناطق آن از قبیل باکو، لنکران، ماچاگ قلعه، آستاراخان، ترکمن باشی و از ایلی برقار بوده است. از حدود ۴۴۰۰ کیلومتر خط ساحلی دریای خزر، ۸۲۰ کیلومتر آن در ایران قرار گرفته که حدود نیمی از آن جزء آبهای ساحلی استان گیلان است. زندگی میلیون‌ها نفر در حاشیه جنوبی دریای خزر با فعالیت شیلاتی عجین شده است (میرزا جانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶).

در عصر حاضر، ترویج فرهنگ دریایی به شیوه‌های مختلف به منظور استفاده از فرستاده دریا در حوزه‌های اقتصادی، رفاهی، امنیتی، اجتماعی و تعاملات راهبردی صورت می‌پذیرد که یکی از این راه‌ها نشر دانش و اطلاع‌رسانی آموزش و پرورش است. کشورهای پیشرفته جهان در حوزه دریا، مانند هلند، پرتغال و انگلیس از حدود پنجاه سال پیش مطالعات دریایی را در کتب دانش‌آموzan خود وارد کرده‌اند.

کتاب درسی (نوریان، ۱۳۸۸: ۴۰)، که مراحل آن در سطور قبل ذکر شده است.

### سؤالات پژوهش

۱. کدام یک از مؤلفه‌های اقتصادی دریای خزر در کتب مطالعات اجتماعی متواتر دوره اول بیشتر بازتاب یافته است؟
۲. کدام یک از واحدهای تحلیل مؤلفه‌های اقتصادی بیشتری را بازتاب داده است؟
۳. کدام پایه از کتب مطالعات اجتماعی متواتر دوره اول، بیشترین توجه را به مؤلفه‌های اقتصادی دریای خزر داشته است؟

### ۳. پیشینه پژوهش

در بررسی پژوهش‌های انجام شده که با موضوع پژوهش دارای قربت موضوعی باشند، می‌توان به پژوهشی که در خبرنامه انجمن آموزش‌پرورش آمده است اشاره کرد که هاشمی (۱۳۹۵) به بررسی بازتاب موضوع خلیج فارس در کتب درسی مطالعات اجتماعی و میزان فراوانی واژه خلیج فارس در دوره ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان در کتب درسی مطالعات اجتماعی پرداخته و بیان داشته که این موضوع در کجاها (در متن یا نقشه) و چگونه (ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم) آمده است.

پژوهش‌های دیگری به تحلیل محتوای کتب مطالعات اجتماعی از نقطه نظر ویژگی‌های هوش فرهنگی (صادقی و همکاران، ۱۳۹۲) یا از نظر هوش هیجانی (بابایی و همکاران، ۱۳۹۲) و همچنین از منظر نوع رویکرد آموزش شهروندی (محمدی، ۱۳۹۰) پرداخته‌اند که به نتایج آن‌ها اشاره نمی‌شود. در باب اهمیت اقتصادی دریای خزر مقاله علمی و آکادمیک یافت نشد، به‌جز مواردی محدود به صورت مختصر در روزنامه‌ها و وبسایت‌های خبری که فقط یک ویژگی خاص دریای خزر به صورت سطحی بررسی شده است.

### ۳-۱- هدف و محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی

ملکی و معافی در مورد برنامه درسی مطالعات اجتماعی می‌نویسنند: «درس مطالعات اجتماعی ابتدایی در سال ۱۹۱۶ در کشور آمریکا با هدف آماده کردن افراد جوان به عنوان شهر و دانی تأثیرگذار بوجود آمد و در سال ۱۹۲۱ این درس مشروعیت قانونی یافت و موقعیت آن تثبیت شد. پس از تثبیت آن در برنامه درسی آمریکا به تدریج به سایر کشورهای اروپایی و انگلیسی‌زبان چون استرالیا و کانادا و سپس در نیمه قرن بیستم به سایر کشورهای جهان راه یافت» (گوازی، ۱۳۸۷: ۲۲)

در داخل کشور، هر چند از سال‌ها قبل درس مطالعات اجتماعی با عنوان‌های مختلف در برنامه‌های درسی وجود داشته، اما پس از اصلاحات سال ۱۳۶۸، بحث‌های مربوط به عنوان درس مطالعات اجتماعی از سال ۱۳۷۲ به بعد در دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی دوباره اوج گرفته است. مؤلفان در این زمان بر ضرورت یکپارچه کردن درس‌های تاریخ، جغرافی و تعلیمات مدنی در دوره ابتدایی تعلیم و تربیت سنتی که از مهم‌ترین عناصر برنامه درسی است، تأکید داشتند. در آخرین تغییراتی که در سال ۱۳۹۲ صورت گرفت کتاب‌های مطالعات اجتماعی به صورت یک مجموعه منسجم و

۳. طبقه‌بندی براساس معیار توصیف: در این پژوهش، معیارهای اقتصادی و بندری دریای خزر دارای اهمیت است که در پنج مؤلفه دسته‌بندی شده‌اند. این چهار مؤلفه عبارت‌اند از: ماهی‌گیری و صیادی، کشتیرانی و حمل و نقل، نفت و گاز، گردشگری و توریسم (جدول ۱).

۴. تعیین واحد ثبت: واحد ثبت به بخش معناداری از محتوا که انتخاب می‌شود و در طبقه مربوط قرار می‌گیرد و سپس شمارش خواهد شد، گفته می‌شود. در تحلیل محتوای کتاب درسی، کلمه (نماد)، جمله، پاراگراف، درس، تصویر یا آزمایش ممکن است واحد ثبت باشد (نوریان، ۱۳۸۸: ۲۴). در این پژوهش واحد ثبت شامل جمله (متن)، تصویر، نقشه، جدول و نمودار، فعالیت و تمرین است.

۵. تشخیص عناصر هر طبقه: در این مرحله همه محتوا مورد مطالعه دقیق قرار گرفت. هر واحد ثبت مربوط به طبقه شمارش شد. برای جلوگیری از سوگیری و اطمینان بیشتر از یکی از همکاران در خواست شد با معیارهای توصیف واحدهای ثبت، تعیین و شمارش کند.

۶. پردازش اطلاعات و نتیجه‌گیری: پس از جمع‌آوری اطلاعات، یافته‌های پژوهش در جدول‌های خاصی قرار داده شده است. در پایان، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری صورت گرفته است (جدول‌های ۱ و ۲).

### ۲-۲- تحلیل محتوای تصاویر

تصاویر از جمله پرکاربردترین رسانه‌های آموزشی هستند. تصاویر، شامل عکس، نقاشی، نمودار و ... هستند.

برخی معتقدند بهتر است عکس بیشتر برای کتاب علوم و تعلیمات اجتماعی به کار گرفته شود، زیرا عکس سندیت بیشتری دارد و فاصله‌ای با واقعیت موجود ندارد. بنابراین پذیرش آن از طرف دانش آموز آسان‌تر است.

استفاده از تصاویر در کتاب درسی دو هدف را دنبال می‌کند: ۱. فهم‌اندیشی بهتر موضوع به فرآگیر؛ ۲. علاقه‌مند کردن فرآگیر به مطالعه

در آخرین تغییراتی که در سال ۱۳۹۲ صورت گرفت کتاب‌های مطالعات اجتماعی به صورت یک مجموعه منسجم و مشتمل بر سه بخش تاریخ و جغرافیا و اجتماعی و در سه ساعت ارائه شد و در ساختار جدید به مطالعات اجتماعی به عنوان یک حوزه مهم یادگیری توجه شده است که درباره انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون در زمان‌های مختلف (حال، گذشته و آینده) و جنبه‌های گوناگون این تعامل (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی و ...) بحث می‌کند. به همین دلیل، این حوزه، مفاهیم رشته‌های متعدد و مختلف چون تاریخ، جغرافیا، مدنی، اقتصاد، حقوق، مردم‌شناسی و نظریه‌آن را در بر می‌گیرد



دیگر جنوبی دریای خزر را مورد چپاول و غارت قرار دهد. قراردادهای مثل قرارداد لیانازوف که اجازه صیادی در کلیه آب‌های قابل صیادی از رودخانه آستارا تا رودخانه اترک را در مقابل پنجاه هزار تومان می‌داد، نمونه‌هایی از این دست بودند. دکتر مصدق که از اثار شوم امتیاز بهره‌برداری شیلات توسط روس‌ها آگاهی داشت، شیلات را ملی اعلام کرد و شیلات از روز ۱۲ بهمن سال ۱۳۳۱ ملی اعلام شد و لایحه قانونی اساسنامه شرکت سهامی شیلات ایران در تیرماه ۱۳۳۲ به تصویب مجلس رسید. در شهریور سال ۱۳۶۶ شرکت سهامی شیلات زیر پوشش وزارت جهاد سازندگی قرار گرفت تا در راستای هدف‌های خود کشاورزی و تأمین نیازهای اقتصادی کشور و با توجه به سیاست دولت در برنامه دوم توسعه به بخش خصوصی واکذار شود (اصنافی، ۶۰: ۱۳۸۸).

**۳-۲- خطوط کشتی رانی و حمل و نقل**  
دریای خزر دارای راههای گوناگون کشتی رانی است که هر یک از اهمیت خاصی برخوردارند. این راهها عبارت‌اند از: خط کشتی رانی خزر - ولگا (Caspian - Volga Line). این خط کشتی رانی از یکی از بنادر در دریای خزر شروع می‌شود و در شمال خزر وارد مصب ولگا می‌شود و تمام طول رودخانه را می‌پیماید و در ساحل فنلاند وارد آب‌های دریای بالتیک می‌شود و از آنجا به آب‌های آزاد می‌پیوندد و در واقع خط کشتی رانی خزر - ولگا - بالتیک، کشورهای شمال اروپا را به بنادر دریای خزر متصل می‌کند. برای ایران نرخ حمل بار از این راه در مقایسه با راه‌آبی خلیج فارس پنجاه تا هفتاد درصد کاهش می‌یابد.  
خط کشتی رانی دریای خزر - دریای سیاه - دریای مدیترانه (Medi-ShippingLine). این راه ایپی از بنادر در دریای خزر آغاز و به سواحل شمال غربی می‌رسد و از آنجا وارد شط ولگا و پس از طی مسافتی از راه ولگا وارد کanal ولگا - دن می‌شود و به طرف دریای سیاه پیش می‌رود.

**دریای مازندران به عنوان یکی از بی‌همتا ترین بوم‌شناسی‌های آبی جهان، محیطی مناسب برای زندگی و رشد مرغوب‌ترین ماهی‌های جهان محسوب می‌شود. نود درصد صید ماهیان خاویاری مختص به این مخصوص است. این دریا با دارا بودن ۵۰۰ نوع جاندار آبزی و بیش از ۵۰۰ نوع گیاه، یک منبع بسیار غنی غذایی است و به همین جهت نه تنها، یکی از منابع غنی شیلات، بلکه فراتر از آن، خاویاری جهان است. منابع دریای خزر از ارزش بالایی برخوردارند و ارزش بازاری آن حدود ۱۰ میلیارد دلار است.**

مشتمل بر سه بخش تاریخ و جغرافیا و اجتماعی و در سه ساعت ارائه شد و در ساختار جدید به مطالعات اجتماعی به عنوان یک حوزه مهم یادگیری توجه شده است که درباره انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون در زمان‌های مختلف (حال، گذشته و آینده) و جنبه‌های گوناگون این تعامل (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی و ...) بحث می‌کند. به همین دلیل، این حوزه، مفاهیم رشته‌های متعدد و مختلف چون تاریخ، جغرافیا، مدنی، اقتصاد، حقوق، مردم‌شناسی و نظایر آن را در بر می‌گیرد.

**۳-۲- اهمیت‌های اقتصادی دریای خزر**  
«دریای خزر که گاهی در قالب بزرگ‌ترین دریاچه جهان و گاهی کوچک‌ترین دریای خودکفای کرده زمین طبقه‌بندی می‌شود، بزرگ‌ترین پهنه‌آبی محصور در خشکی است. طول آن حدود ۱۵۳۰ کیلومتر و عرض آن بین ۱۹۶ تا ۴۳۵ کیلومتر است. ابتدای دریای خزر پایین‌تر از سطح دریاهای آزاد است و اکنون (ابتدا سده بیست و یکم) ۲۶/۵ تا ۲۸ متر پایین‌تر از سطح دریاست. سطح ساحلی دریا حدود هفت هزار کیلومتر، مساحت آن ۳۷۱ تا ۳۸۶ کیلومتر مربع و حجم آب آن نیز ۷۸۷۰۰ کیلومتر مکعب است. دریای خزر در گذشته بخشی از دریای تیس بود که اقیانوس آرام را به اقیانوس اطلس متصل می‌کرد. از حدود پنجاه تا شصت میلیون سال پیش به تدریج راه این دریا ابتدا به اقیانوس آرام سپس به اقیانوس اطلس بسته شد. قسمت شمالی این دریا بسیار کم عمق است. به طوری که تنها نیم درصد آب دریا در یک چهارم شمالی دریا رودخانه به این دریا می‌ریزند که اکثر آن‌ها از شمال غربی به دریا می‌پیوندند. بزرگ‌ترین آن‌ها رود ولگا است که هر سال به طور میانگین ۲۴۱ کیلومتر مربع آب را وارد دریای خزر می‌کند. رودهای کورا، اترک ۸/۵، اورال ۷/۱ و سولاک ۴ کیلومتر مربع آب را سالانه وارد دریا می‌کنند. (www.irani.at).

**۳-۱- ذخایر ماهی و صیادی**  
دریای مازندران به عنوان یکی از بی‌همتا ترین بوم‌شناسی‌های آبی جهان، محیطی مناسب برای زندگی و رشد مرغوب‌ترین ماهی‌های خاویاری جهان است. نود درصد صید ماهیان خاویاری مختص به این دریاست. این دریا با دارا بودن ۸۵۰ نوع جاندار آبزی و بیش از ۵۰۰ نوع گیاه، یک منبع بسیار غنی غذایی است و به همین جهت نه تنها، یکی از منابع غنی شیلات، بلکه فراتر از آن، خاویاری جهان است. منابع دریای خزر از ارزش بالایی برخوردارند و ارزش بازاری آن حدود ۱۰ میلیارد دلار است (http://seeiran.ir).

«در ابتدا کار صید در شمال ایران محدود به ماهیان فلس‌دار مخصوصاً در رودخانه‌های متصل به دریا بود. زمان صفویه رفت و آمد باز رگانان و ماهی گیران روسیه تزاری به گیلان و سایر نواحی شمال ایران آغاز شد. آن‌ها با پرداخت مبالغ ناچیز و با تقاضی هدایا به حکام کرانه‌های خزر اجازه صید گرفتند. در زمان قاجار با بهره‌برداری از آب‌یاز دریای خزر آشنایی بیشتری حاصل شد که البته انعقاد معاهده ننگین ترکمانچای و گسترش سیاست‌های استعماری روسیه در شمال ایران موجب شد این دولت از نفوذ خودش استفاده کند و منابع غنی

آن را به عنوان نیروی محرکه اقتصادی هر کشوری به شمار آورد. گردشگری مزیت‌های فراوانی دارد و می‌تواند منبع مهمی برای اشتغال باشد، چراکه اشتغال در این صنعت به مهارت و کارآموزی بالایی نیاز ندارد و مردم محلی با کمی مهارت می‌توانند در مشاغل خدماتی مشغول به کار شوند (هزار جریبی و همکاران، ۵۴: ۱۳۸۹). در ایران، گردشگری دارای قدمت چند هزار ساله است. به نحوی که از زمان مخامن‌شیان مسافران زیادی (با انگیزه‌های تجاری) بهویژه از اروپا (یونان و دیگر کشورها) وارد ایران می‌شدند. با این همه، سهم ایران در عصر حاضر با توجه به وسعت، تاریخ و تمدن و جاذبه‌های گردشگری ناچیز است، چنان که براساس آخرین برآورد در سال ۱۳۸۷ حدود ۲/۵ میلیون نفر به ایران سفر کرده‌اند که سهم شمال ایران و دریای خزر از این جمعیت کم نیز بسیار ناچیز است.

#### ۴. یافته‌های پژوهش

در بررسی مؤلفه‌های اقتصادی (ماهی‌گیری و صیادی، کشتی‌رانی و حمل و نقل، نفت و گاز، گردشگری و توریسم) دریای خزر که در کتب درسی در واحدهای ثبت (متن، تصاویر، نقشه، جدول و نمودار، فعالیت و تمرين)، براساس پایه درسی تفکیک شده‌اند در جدول ۱ نشان داده شده‌اند.

جدول ۱: توزیع فراوانی مقوله‌ها در کتاب مطالعات اجتماعی هفتم

درصد کل	فراوانی کل	مطالعات هفتم						واحد تحلیل
		فعالیت و تمرين	جدوال و نمودار	نقشه	تصاویر	متن	مقوله‌ها	
۲۲/۶	۴	۰	۰	۳	۱	۰	فراؤانی	ماهی‌گیری و صیادی
		۰	۰	۱۶/۶	۵/۵	۰	درصد	
۱۱/۱	۲	۰	۰	۲	۰	۰	فراؤانی	کشتی‌رانی و حمل‌ونقل
		۰	۰	۱۱/۱	۰	۰	درصد	
۶۶/۷	۱۲	۰	۰	۰	۰	۰	فراؤانی	نفت و گاز
		۰	۰	۰	۰	۰	درصد	
*	۱۸	۰	۰	۵	۸	۵	فراؤانی کل	گردشگری و توریسم
		۰	۰	۲۷/۸	۴۴/۴	۲۷/۸	درصد کل	

در کتاب مطالعات اجتماعی هفتم، مؤلفه گردشگری و توریسم در تصاویر و متن با ۳۸/۹ و ۲۷/۸ بیشترین فراوانی را داشته‌اند. مؤلفه ماهی‌گیری و صیادی در نقشه و تصاویر با فراوانی‌های ۱۶/۶ و ۵/۵ قابل مشاهده‌اند و در مبحث کشتی‌رانی و حمل و نقل در نقشه‌های مطالعات هفتم فراوانی ۱۱/۱ به دست آمده است.

در کتاب مطالعات هشتم با وجود مبحث خاورمیانه و آموزش بخش قاره آسیا به هیچ‌یک از مؤلفه‌های اقتصادی دریای خزر اشاره نشده و با وجود مطالعه که سواحل طولانی و حمل و نقل دریایی و

خط کشتی‌رانی دریای خزر - دریای سیاه - رود دانوب - Baltic Danube line) (www.irani.at). این خط از یکی از بنادر دریای خزر شروع و در شمال این دریا وارد مصب ولگا می‌شود و پس از عبور از کanal ولگا - دن و دریای سیاه به دانوب می‌رسد. کشورهای شمال و جنوب اروپا و نیز کشورهایی که در کنار رود دانوب قرار گرفته‌اند با استفاده از این خط کشتی‌رانی به یکدیگر و به کشورهای حوزه خزر متصل می‌شوند.

#### ۳-۲-۳- نفت و گاز دریای خزر

دریای خزر با مساحتی حدود پنج برابر مساحت دریاچه سوپریور آمریکا، بزرگ‌ترین دریاچه جهان به حساب می‌آید و منابع و میدان‌ها و حوضه‌های نفتی متعددی در بخش‌های مختلف خود دارد. از میزان پتانسیل نفت و گاز فلات دریای خزر، اطلاعات و آمار دقیق در دست نیست، ولی زمین‌شناسان تخمین می‌زنند حدود هشتاد تا دویست میلیارد بشکه هیدروکربورهای نفتی در سرتاسر بستر این دریا وجود داشته باشد. در حال حاضر کل منابع نفتی ایران به استثنای حوضه خزر، قریب ۶۹ میلیارد بشکه قابل دریافت است (موسوی، ۱۳۷۹: ۶۸). منابع نفتی و ذخایر گاز قراستان در فلات قاره دریای خزر قابل توجه است. براساس نظرات محققان و دانشمندان، این منابع می‌توانند دریای خزر را به خلیج فارس دیگر بدل سازند. بهطور کلی، میزان ذخایر هیدروکربورهای این کشور در فلات قاره خزر بالغ بر بیست تا شصت میلیارد بشکه نفت است. حوضه نفتی تنگیز در شمال شرقی دریای خزر در کشور قراستان از نظر منابع نفت و گاز بسیار غنی است. بخش غربی حوضه نفتی دریای خزر که در واقع بزرگ‌ترین میدان نفتی این دریا محسوب می‌شود از شبه جزیره آبشرون در باکو از بخش جنوب غربی آغاز شده و تا ترکمنستان در شبه جزیره چلنکن واقع در بخش جنوب شرقی دریا امتداد یافته و دریای خزر را مانند کمربندی از غرب به شرق محصور ساخته است. گسترش این حوضه در بخش شمالی قفقاز و منطقه مانفصالق به موازات برآمدگی آبشرون است. یکی از قدیمی‌ترین حوضه‌های بهره‌برداری نفت و گاز جهان، حوضه نفتی خزر جنوبی با وسعتی بسیار زیاد است و منابع عظیم نفت و گاز جمهوری ترکمنستان در بخش شرقی این حوضه نفتی قرار دارد (منابع نفتی در دریای خزر). مطالعات ژئوشیمیایی پژوهشگاه صنعت نفت (۱۳۷۹) نیز ثابت کرده است که نهشته‌های دوره میوسن سواحل خزر جنوبی (سواحل ایران) به عنوان سنگ منشأ، قادر به زایش پنج تا ده میلیارد بشکه نفت خام هستند (اصنافی، ۱۳۸۸: ۶۳).

#### ۳-۲-۴- گردشگری و توریسم

گردشگری بزرگ‌ترین و پررنویق‌ترین صنعت جهان است. پیش‌بینی می‌شود که در قرن بیست و یکم نیز این صنعت پیش‌تازی باشد و سیر صعودی آن ادامه یابد. امروزه صنعت گردشگری اهمیت فراوانی برای جوامع توسعه‌یافته و در حال توسعه دارد و مزايا و اهمیت آن انکارناپذیر است. از گردشگری به عنوان صنعت بدون دور که هم علت و هم‌بیامدی در روند جهانی شدن است بیاد می‌شود. همچنین گردشگری در ساختن جهانی سرشوار از صلح و صفا بسیار مفید و مؤثر است (شادمان فخر آبادی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۲). اهمیت گردشگری از نظر اقتصادی و اشتغال‌زایی به حدی است که می‌توان

مطالعات هفتم با ۶۶/۶ در مطالعات نهم با ۳۳/۳ بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. در مطالعات هشتم نیز به این مؤلفه توجهی نشده است. مؤلفه کشتی رانی و حمل و نقل در مطالعات نهم با ۴۴/۴ درصد و در مطالعات هفتم با ۱۱/۱ درصد بیشترین بازتاب را داشته است. مؤلفه ماهی گیری و صیادی نیز در مطالعات نهم با ۲۲/۲ و در مطالعات هفتم با ۲۲/۲ بیشترین میزان را داشته است.

نکات قابل توجه و تأمل در نتایج این پژوهش آن است که در ایران با مرزهای ساحلی بیش از هشتصد کیلومتر در شمال ایران و با توجه به اهمیت فوق العاده اقتصادی و معیشتی این آب در روابط سیاسی و اقتصادی و معیشتی در زندگی مردمش، آن چنان که شایسته و سزاوار این مهم باشد در کتب مطالعات به آن پرداخته نشده و بهویژه در بحث نفت و گاز دریای خزر با آن پتانسیل بسیار قوی و تأثیر

نفت و گاز خلیج فارس و دریای عمان مورد تأکید قرار داده به اهمیت دریای خزر در این باب اشاره نشده و فقط در نقشه‌های آسیا و خاورمیانه نیز نام دریای خزر مشهود است و با توجه به اینکه مشمول هیچ یک از مؤلفه‌ها نمی‌شد، از ثبت آن‌ها خودداری شد. بنابراین کتاب مطالعات اجتماعی در هر سه بخش خالی از هر گونه بازتاب و پرداختن به اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر است که جای تأمل بسیار دارد.

جدول ۲: توزیع فراوانی مقوله‌ها در کتاب مطالعات اجتماعی نهم

درصد کل	فرارانی کل	مطالعات نهم					واحد تحلیل مقوله‌ها
		فعالیت و تمرین	جدال و نمودار	نقشه	تصاویر	متن	
۲۲/۲	۲	۰	۰	۲	۰	۰	فراوانی ماهی گیری و صیادی
		۰	۰	۲۲/۲	۰	۰	درصد
۴۴/۴	۴	۰	۰	۰	۰	۴	فراوانی کشتی رانی و حمل و نقل
		۰	۰	۰	۰	۴۴/۴	درصد
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	فراوانی نفت و گاز
		۰	۰	۰	۰	۰	درصد
۳۳/۳	۳	۰	۰	۰	۲	۱	فراوانی گردشگری و توریسم
		۰	۰	۰	۲۷/۲	۱۱/۱	درصد
*	۹	۰	۰	۲	۲	۵	فراوانی کل
۱۰۰	*	۰	۰	۲۲/۲	۲۷/۲	۵۵/۵	درصد کل

همان‌طور که از جدول مقوله‌های مطالعات نهم مشهود است، مؤلفه‌های کشتی رانی و حمل و نقل با ۴۴/۴ فراوانی و گردشگری و توریسم با ۳۳/۳ فراوانی و ماهی گیری و صیادی با ۲۲/۲ فراوانی به ترتیب بیشترین بازتاب را در کتاب مطالعات نهم داشته‌اند که این میزان درصد برای بیان اهمیت دریای خزر در کتاب با چنین حجمی بسیار ناجیز است.

## ۵. خلاصه بحث و نتیجه‌گیری

کتاب‌های درسی به خاطر اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خطمشی آموزشی دارند، کانون توجه دست‌اندرکاران آموزش و پرورش اند. اهمیت کتاب‌های درسی در نظامهای آموزشی متمرکز مانند ایران که تقریباً تمام عوامل آموزشی براساس محتوای آن تعیین و اجرا می‌شود بیش از سایر انواع نظامهای آموزشی است و به خاطر همین اهمیت بیش از اندازه است که صرف وقت نیروهای متخصص در ارزشیابی و تحلیل کتاب‌های درسی می‌تواند راهگشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزش باشد. در حال حاضر، کتاب‌های درسی یکی از مهم‌ترین مراجع و منابع برای یادگیری به شمار می‌آیند، چراکه بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چارچوب این رسانه صورت می‌پذیرد.

نتایج پژوهش بیش رو با هدف میزان بازتاب اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر در کتب مطالعات اجتماعی متوسطه دوره اول بدین شرح‌اند:

پرسش اول: کدام یک از مؤلفه‌های اقتصادی دریای خزر در کتب مطالعات اجتماعی متوسطه دوره اول بیشتر بازتاب یافته است؟  
در بررسی مؤلفه‌های اقتصادی، مؤلفه گردشگری و توریسم در



بیش از سایر انواع نظامهای آموزشی است و به سبب همین اهمیت بیش از اندازه است که صرف وقت نیروهای متخصص در ارزشیابی و تحلیل کتابهای درسی می‌تواند راهگشای حل پیماری از مشکلات جاری آموزش باشد. در حال حاضر، کتابهای درسی بکی از مهم‌ترین مراجع و منابع برای یادگیری به شمار می‌آیند، چرا که بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چارچوب این رسانه صورت می‌پذیرد.

بنابراین، موارد زیر پیشنهاد می‌شوند:

۱. تخصیص یک بخش به دریا در هر یک از کتابهای مطالعات در هر پایه؛
۲. با توجه به انجام انتخاب رشته تحصیلی در مقطع متوسطه دوره اول بهتر است که هدایت تحصیلی دانش آموزان علاوه‌مند به سمت رشته‌های تحصیلی مرتبط با دریا مورد اهتمام دقت بیشتر قرار بگیرد.

- منابع
۱. اصنایی، محمدرضا. (۱۳۸۸). منابع نفتی دریای خزر، اطلاعات علمی، سال بیست و چهارم، اسفند ۸۸.
  ۲. بابایی، بهاره. عبده، علی. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتابهای درسی مطالعات اجتماعی و علوم تجربی دوره ا Rahemani براساس مؤلفه‌های هوش هیجانی، مجله علمی - پژوهشی «پژوهش‌های برنامه درسی». انجمن مطالعات برنامه درسی ایران، دوره سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.
  ۳. حسن‌زاده - محمدعلی (۱۳۹۶). ماهنامه دریا، شماره ۲۴۶ شهریور و مهر ۱۳۹۶، ۵۱.
  ۴. شامان فخرآبادی، اعظم. شادمان فخرآبادی، روح‌الله. (۱۳۹۲). بررسی رابطه صنعت گردشگری (توصیم) با افزایش احساس امنیت (گردشگران) در ایران، فصلنامه انتظام اجتماعی، سال پنجم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۲.
  ۵. صادقی، علیرضا. نجفی، حسن. (۱۳۹۵). ارزیابی جایگاه ابعاد و مؤلفه‌های هوش فرهنگی در محتوای کتابهای درسی حزوه مطالعات اجتماعی دوره دوم توسطه ایران، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهشنامه تربیتی سال پازدهم، تابستان ۱۳۹۵، شماره ۴۷.
  ۶. گوازی، آرش. (۱۳۸۷). مطالعه تطبیقی - تحلیلی شیوه انتخاب و سازماندهی محتوای برنامه درسی مطالعات اجتماعی و آموزش شهروندی در مقطع آموزش ابتدایی ایران با سوئی، ترتیب روان‌شناسی به اهتمام احمدزاده نصر، (۱۳۸۲)، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، دانشگاه شهرد پهشتی.
  ۷. گوازی، آرش. (۱۳۷۹). زمین‌شناسی دریای خزر، انتشارات سازمان شناسی کشور.
  ۸. موسوی روح‌بخش، محمد. (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی از منظر نوع رویکرد آموزش شهروندی، فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال هشتم، دوره دوم، شماره ۱ و ۲ (پیاپی ۲۸ و ۲۹) بهار و تابستان ۱۳۹۰.
  ۹. میرزا جانی، علیرضا، حمیدیان، امیر حسین، کرمی، محمود. (۱۳۹۶). ارتباط طول زنجیره غذایی با تراکم ماهان صید شده در نواحی جنوب غربی دریای خزر، فصلنامه بوم‌شناسی کاربردی، سال ششم، شماره دوم، تابستان ۹۶.
  ۱۰. نوریان، محمد. (۱۳۸۸). راهنمای عملی تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی تهران، نشر شورا.
  ۱۱. هاشمی، شهناز. (۱۳۹۲). بازتاب موضوع خلیج‌فارس در کتب درسی، مطالعات اجتماعی، خبرنامه انجمن شناسی آموزش‌وپرورش ایران، شماره شش، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۲.
  ۱۲. هزار جیری، جعفر، نجفی، ملک محمد. (۱۳۸۹). اعتماد اجتماعی و توسعه گردشگری، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال دوم، شماره هفتم، زمستان ۸۹.
  ۱۳. هولستی، ال. تحلیل محتوا در علوم اجتماعی، انسانی ترجمه نادر سالازارزاده امیری، (۱۳۸۰). چاپ دوم، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.
  ۱۴. یارمحمدیان، محمدحسین. (۱۳۷۷). اصول برنامه‌ریزی درسی تهران، انتشارات یادواره کتاب.
  ۱۵. مصاحبه با دکتر عنایت‌الله رضا، www.irani.at.

## کتاب مطالعات اجتماعی در هر سه بخش حالی از هر گونه بازتاب و پرداختن به اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر است که جای تأمل بسیار دارد

عمده بر اقتصاد، کوتاه هم نشده است؛ یا در مبحث حفاظت از دریاها در تمرينی در مطالعات نهم فرآگیر را مکلف به تهیه پوستری برای خلیج‌فارس می‌کند، اما از دریای خزر نامی نبرده و مغفول مانده است. همچنین در بحث نابودی جنگل‌ها و تخریب آن‌ها به جنگل‌های آمازون اشاره شده، اما به تخریب‌های شدید سواحل جنگلی دریای خزر پرداخته نشده است.

پرسش دوم: کدام یک از واحدهای تحلیل، مؤلفه‌های اقتصادی بیشتری را بازتاب داده است؟

در مطالعات هفتم از واحدهای تحلیل (متن، تصاویر، نقشه، جداول و نمودار، فعالیت و تمرين)، تصاویر با  $\frac{44}{4}$  و متن و نقشه هر یک به طور جداگانه با  $\frac{27}{8}$  درصد، بیشترین تکرار را داشته است. در مطالعات هشتم نیز هیچ چیزی ثبت نشده و در مطالعات نهم نیز متن با  $\frac{55}{5}$  فراوانی و تصاویر با  $\frac{22}{2}$  و نقشه نیز با  $\frac{22}{2}$  فراوانی، بیشترین تکرار را داشته است.

پرسش سوم: کدام پایه از کتب مطالعات اجتماعی متوسطه دوره اول بیشترین توجه را به مؤلفه‌های اقتصادی دریای خزر داشته است؟ در پاسخ به این پرسش، همان‌گونه که از جداول یافته‌ها پیداست، کتاب مطالعات هفتم با بیشترین تکرار در فراوانی مقوله‌ها با هجدۀ بار در رتبه اول است که بیشترین میزان بازتاب مقوله‌های اقتصادی را در کتاب داشته است و پس از آن کتاب مطالعات نهم با  $\text{۰}$  بار بیشترین میزان تکرار مقوله‌ها را برداشته است و در کمال ناباوری و تأمل، کتاب مطالعات هشتم در هیچ قسمی به اهمیت اقتصادی دریای خزر در

کتاب نپرداخته است.

در کتاب مطالعات هشتم با وجود مبحث خاورمیانه و آموزش بخش قاره آسیا به هیچ‌یک از مؤلفه‌های اقتصادی دریای خزر اشاره نشده و با وجود مطالبی که سواحل طولانی و حمل و نقل دریایی و نفت و گاز خلیج‌فارس و دریای عمان مورد تأکید قرار داده به اهمیت دریای خزر در این باب اشاره نشده است و فقط در نقشه‌های آسیا و خاورمیانه نیز نام دریای خزر مشهود است و با توجه به اینکه مشمول هیچ یک از مؤلفه‌ها نمی‌شد، از ثبت آن‌ها خودداری شد. بنابراین، کتاب مطالعات اجتماعی در هر سه بخش حالی از هر گونه بازتاب و پرداختن به اهمیت اقتصادی و بندری دریای خزر است که جای تأمل بسیار دارد.

## ۵- پیشنهادها

کتابهای درسی به خاطر اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خطمشی آموزشی دارند، کانون توجه دست‌اندرکاران آموزش‌وپرورش اند. اهمیت کتابهای درسی در نظامهای آموزشی متمرک مانند ایران که تقریباً تمام عوامل آموزشی براساس محتوا آن تعیین و اجرا می‌شود